

Тетяна Котик,

доктор педагогічних наук, професор кафедри фахових методик і технологій початкової освіти, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ, Україна)

Tetiana Kotyk,

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Department of Professional Methods and Technologies of Primary Education, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
tetiana.m.kotyk@pu.if.ua
ORCID ID 0000-0001-8213-8318

УДК УДК 37.047:81' 246.2

НАУКОВІ ЗАСАДИ НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ЯК ДЕРЖАВНОЇ В ПОЛІЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНИ

Анотація. Відповідно до закону «Про освіту» (2017 р.) та порад Венеціанської комісії в Україні відбувається деталізація мовної статті закону. Йдеться про декілька моделей імплементації мовної статті. Кожна з них передбачає вивчення української мови як обов'язкової для всіх громадян України. Оскільки державна мова повинна стати другою функціональною для носіїв різних мов, необхідно розробити різні методики її опанування, зважаючи на вікові, соціальні, мовні особливості суб'єктів навчання. Тому особливої актуальності набуває наукове обґрунтування навчання державної мови як функціонально другої. У статті розкрито основні поняття двомовного навчання й визначено потенціал його впливу на розвиток особистості. Висвітлено різні типи білінгвізму: від гармонійної двомовності радянської епохи, що призвела до монолінгвізму, до двомовності довершеної (еквібілінгвізму), що проходить такі стадії, як нормативно однібочна й нормативно двобічна, пасивна й активна, цільова й побутова (спонтанна); буває індивідуальною, груповою, масовою, суцільною, автономною або чистою, повною, координативною двомовністю, носії якої чітко диференціюють системи мов, якими спілкуються. Координативну двомовність ще називають фіналізованою, цілеорієнтованою, функціональною. Розкрито різні ступені та характеристики субординативного білінгвізму: повного, неповного, часткового, початкового, нульового. На основі аналізу соціо- та психолінгвістичної літератури з'ясовано особливості особистісної характеристики багатомовної людини, що в науці отримало назву металінгвістичної свідомості. Дійшли висновку, що білінгви випереджують монолінгвів у когнітивному розвитку; мислення багатомовної особистості більш динамічне; вивчення декількох мов підносить на вищий ступінь володіння рідною мовою, сприяє узагальненню мовних явищ, більш свідомому застосуванню слова як знаряддя мислення. Така особистісна свідомість наповнена загальнолюдськими універсальними поняттями, уявленнями про особливості сприйняття світу іншими народами, розумінням їхніх моральних кодексів, а також загальноприйнятих суджень здорового глузду, що й виховує таке необхідне для сучасних глобалізаційних процесів у суспільстві толерантне ставлення до інших народів, їх світогляду.

Ключові слова: типи двомовності, ступені розвитку білінгвізму, металінгвістична свідомість, мультилінгвальний стан особистості.

THEORETICAL BASIS OF TEACHING UKRAINIAN AS A STATE LANGUAGE IN THE POLYETHNICAL ENVIRONMENT OF UKRAINE

Abstract. According to the Law «On Education» (2017) and the advice of the Venice Commission in Ukraine a detailed elaboration of the language article of the law is under consideration. There are several models for implementing the language article. Each of them involves studying the Ukrainian language as a compulsory for all Ukrainian citizens. Since the state language should become the second functional language for the native speakers of different languages, it is necessary to develop different methods of mastering it, taking into account the age, social and linguistic characteristics of the individuals of study. Therefore, the scientific substantiation of the state language teaching as the second functional one becomes particular relevant. In the article the basic concepts of bilingual education are described and its potential for influence on the development of personality is determined. Different types of bilingualism are explained: from the harmonic bilingualism of the Soviet era, which led to monolingualism, to the perfect bilingualism (equibilingualism), passing such stages, as normative one-sided and normative two-sided, passive and active, target and everyday (spontaneous); It is an individual, group, mass, solid, autonomous, or pure, complete, coordinate bilingualism, the native speakers of which clearly differentiate the systems of languages that they communicate. Coordinate bilingualism is also called finalized, goal-oriented, functional. Different degrees and characteristics of subordinate bilingualism are revealed: full, incomplete, partial, initial, zero. On the basis of the analysis of socio-psycholinguistic literature, the peculiarities of the personality

traits of a multilingual person, which in science was called the metalinguistic consciousness, were found out. It was concluded that bilinguals are ahead of monolinguals in cognitive development; a multilingual person's thinking is more dynamic; the study of several languages brings the command of the native language to a higher level, contributes to the generalization of language phenomena, more conscious use of the word as an instrument of thinking. Such personality consciousness is filled with human universal concepts, ideas about the peculiarities of world perception by other peoples, understanding their moral codes and conventional judgments of common sense as well, which brings up tolerant attitude towards other peoples so necessary for modern globalization processes in society, their world view.

Keywords: bilingualism types, levels of bilingual development, metalinguistic consciousness, multilingual status of the individual.

ВСТУП

Постановка проблеми. Мовлення кожної людини індивідуальне й неповторне, як і мова кожного народу. Людина може володіти декількома мовами, але найдосконаліше знає, безперечно, рідну. Стверджують, що рідна мова генетично передається від матері і що комплекс рідномовних вібрацій через молитви допомагає людині отримувати наснагу до життя. Мова є важливим чинником національної ідентифікації особистості.

У незалежній поліетнічній та різномовній Україні національна система освіти будується на засадах багатомовного навчання й виховання дітей. У дошкільних закладах і школах діти, навчаючись рідною мовою, паралельно опановують державну та іноземні мови, а за межами навчальних закладів і сім'ї – ще й мову середовища. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває теоретичне обґрунтування особливостей впливу багатомовного навчання на особистість.

Відповідно до низки важливих рішень щодо реалізації Концепції державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти в 2018 році стартує Нова українська школа. Передбачається, що, починаючи з 1 класу, викладання всіх предметів буде здійснюватися як мовою нацменшин, так і державною. Особливості реалізації цієї програми будуть залежати від того, яка саме мова є рідною для учнів. Для кримських татар, що не мають власної держави для розвитку своєї національної мови, навчання буде здійснюватися й національною, і державною мовами. Для російськомовних дітей, що хоч і проживають у російськомовному середовищі нашої країни, не є великою складністю засвоїти близькоспоріднену українську, тому передбачено, що в початковій школі вони повинні навчитися вільно володіти державною мовою з тим, щоб з 5-го класу навчатися цілком українською. Першокласники, материнською мовою яких є одна з європейських мов, повинні будуть поступово оволодіти українською до рівня А2, оскільки з 5-го класу окремі навчальні предмети будуть викладатися державною мовою. Така рішуче налаштована мовна політика щодо утвердження української державної мови як мови міжетнічного порозуміння викликала неабияку полеміку в проблемних регіонах України. Занепокоєні й педагоги, і батьки: чи зможе молодший школяр за такий короткий термін стати двомовним; чи не зашкодить це розвитку рідного мовлення; як вводити послідовно в світ двох мовних систем; як таке навчання відіб'ється на особистісному розвитку дитини? На ці та інші питання повинна дати обґрунтовану відповідь лінгводидактика – наука про навчання мови.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему особистісного становлення в багатомовному штучному та природному середовищі досліджували В. Белянін (особливості природного (побутового) та штучного (навчального) білінгвізму); І. Горелов (спільні механізми мовленнєвої діяльності в контексті будь-якої мови; автономні сфери мислення у білінгві); Ю. Дешерієв (білінгвістична взаємодія двох мовних систем у межах єдиного колективу носіїв білінгвізму); Л. Засекіна, С. Засекін (психолінгвістичні основи оволодіння мовою); О. Залевська, О. Леонтьєв (класифікація понять, що відображають специфіку процесу оволодіння другою мовою); Н. Хомський (розвиток мовних здібностей людини) та ін. Теоретичний аналіз цих та нижче наведених праць дають підстави для узагальнення та власних висновків.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Мета статті: науково обґрунтувати методичні аспекти навчання молодших школярів української мови як державної та функціонально другої.

Завдання:

- розкрити сутність основних понять багатомовного навчання: двомовність, білінгвізм, його різновиди та типи;
- визначити розвивальний потенціал двомовного навчання для дітей молодшого шкільного віку;
- окреслити провідні умови ефективної організації процесу навчання молодших школярів української мови як державної.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ: теоретичний аналіз, узагальнення, конкретизація матеріалів джерельної бази дослідження.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Передусім ми з'ясували, на якому ступені знання мови людину можна вважати двомовною, білінгвом. Серед вчених немає єдності поглядів у відповіді на це питання. Найчастіше послуговуються визначенням американського лінгвіста У. Вайнрайха. Двомовністю він називав практику поперемінного використання двох мов, а тих, хто нею користується, визначав як двомовних осіб [1, с. 35–36]. Російський соціолінгвіст Д. Дешерієв вважав, що двомовність – це вільне володіння рідною й другою мовами [3, с. 18–21].

Але кожна мова – це феномен, у якому генетично записані історія й культура народу. Знати другу мову в такому ж обсязі, як свою рідну, – це значить так само знати всю літературу, народну творчість, історію, побут і звичаї іншого народу. Зважаючи на це, окремі вчені дійшли висновку про неможливість повного оволодіння

другою мовою (І. Епштейн, М. Алексеев, В. Абаєв та ін.). Так, французький лінгвіст А. Мейє вважав, що не можна досягнути однакового рівня знання двох мов, а український учений Ю. Жлуктенко, зазначав, що в переважній більшості ситуацій дві мови, якими володіє білінгв, перебувають у неоднаковому становищі [5].

Окремі сучасні опоненти двомовності взагалі вважають це поняття надуманим, неіснуючим; посилаються на те, що двомовність породжує так званий «суржик», від якого більше шкоди, ніж користі.

Якщо це суспільне явище викликає таку полеміку, значить, воно об'єктивно існує, і з цим неможливо не рахуватися, більше того, його слід всіляко розвивати, – наполягав Р. Сабатков. Упродовж багатьох років лінгводидактика працювала над розвитком і поширенням у світі гармонійної національно-російської двомовності – «політичного рівноправ'я мов, яке передбачає рівні умови оволодіння ними і вільне використання кожної з них» [9, с. 12]. Натомість, основна увага була зосереджена на оволодінні російською мовою як засобом міжнаціонального спілкування. За таких умов двомовність фактично перетворилася на російську одномовність, що спричинило цілу низку негативних явищ: забуття рідної мови, занепад національної культури, і, як наслідок, – поширення монологізму. Латвійські мовознавці, вивчаючи мовну ситуацію Латвії наприкінці 80-х років минулого століття, з'ясували, що 80% латишів володіють російською мовою, водночас латвійською мовою володіє лише одна чверть нелатвійського населення, що мешкає в країні. Отже, національно-російська двомовність була асиметричною двомовністю, деструктивним за своєю суттю явищем.

Проти поняття «гармонійна двомовність», що позначало стійке, урівноважене функціонування російської й рідної мов, вільне володіння обома мовами, виступали О. Біляєв, Ю. Караулов, вважаючи, що рідною залишається тільки материнська мова. М. Д'ячков називав національно-російську двомовність однобічною, яка заважає розвивати рідну мову. На противагу цьому поняттю висував інше – «оптимальна ефективна двомовність», під яким розумів такий тип двомовності, що забезпечує ефективну й соціально збалансовану комунікацію між етносами однієї території. Ефективна двостороння двомовність пов'язувалася з вимогами практичної функціональності. Це означало, що обсяг оволодіння другою мовою безпосередньо залежить від мети спілкування: побутова комунікація, спілкування на роботі, прослуховування радіопередач, робота зі спеціалізованою літературою тощо [4, с. 3–7].

А. Супрун був упевнений, що в Україні двомовність (українсько-російська) носить масовий характер, а двомовними слід вважати тих, хто може створювати і розуміти тексти на двох мовах [10, с. 24–29].

Зважаючи на зазначене, дослідники почали говорити про різні типи двомовності: двомовність довшої (еквібілінгвізм), нормативно однобічну й нормативно двобічну, пасивну й активну, цільову й побутову (спонтанну), індивідуальну, групову, масову, суцільну та ін.

Л. Щерба, С. Ервін, А. Супрун, Л. Ярисін та ін. виокремлюють автономну, або чисту, повну, координативну двомовність, носії якої чітко диференціюють системи мов, якими спілкуються, та змішану, або субординативну двомовність, коли у свідомості не досить чітко співвідносяться й протиставляються дві мови. Залежно від рівня знання мови визначають різні ступені субординативного білінгвізму: повний, неповний, частковий, початковий, нульовий. Експериментальні дані (М. Аствацатрян) дозволили дійти висновку про динамічний, рухомий характер субординативного білінгвізму.

Таким чином, можна говорити про потенційну можливість кожного, хто навчається другій мові, пройти всі ступені субординативного білінгвізму аж до вільного володіння мовою – координативного білінгвізму. Кожний наступний ступінь може бути не тільки кінцевим, але й проміжним у процесі оволодіння мовою, що залежить від індивідуальних особливостей та потреб людини, методики навчання, соціальних факторів тощо.

В останні роки серед практиків та науковців точаться розмови про необхідність фіналізованої, цілеорієнтованої двомовності, котру ще можна назвати функціональною. Вже йдеться не про повне оволодіння другою мовою, а про знання та навички, необхідні для певної мети спілкування, що, вважають, сприятиме мовній толерантності.

Таке різноманіття поглядів на явище свідчить про його багатоаспектність.

Для того щоб уточнити, які саме сутнісні ознаки розглядають під час характеристики білінгвізму, А. Табурел-Келлер запропонувала диференціювати білінгвізм природний і штучний. Природний білінгвізм характеризується вільним володінням мовами, частим їх застосуванням, а штучний – це вміння спілкуватися засобами декількох мов, особливий психічний стан особистості, що вирізняє її від монологізму. Так само і Є. Верещагін визначав двомовність як «психічний механізм (знання, уміння, навички), що дає змогу людині відтворювати та породжувати мовленнєві витвори, які послідовно належать до двох мовних систем» [2, с. 134]. А. Щепілова назвала такий психічний стан металінгвістичною свідомістю, яка є результатом опанування декількома мовними системами. За критерій сформованості багатомовного стану особистості науковець визнала практичне застосування мови в ситуаціях реальної комунікації [12, с. 21–142].

Такий психічний стан особистості називають ще мультилінгвізмом. Вирізняють декілька стадій у послідовному розвитку мультилінгвізму: а) потенційний неконтактний мультилінгвізм, коли отримані результати навчання виключають можливість використання мови для усного спілкування, але за певних умов можуть бути вдосконалені. Потенційний мультилінгвізм може трансформуватися в наступну стадію; б) реальний неконтактний мультилінгвізм – епізодичне використання декількох лінгвістичних кодів для вирішення завдань практичного спілкування; в) реальний контактний білінгвізм – регулярне використання мов у практиці спілкування. Упродовж процесу навчання багатомовний стан особистості формується поступово й передбачає послідовну зміну стадій багатомовності, натомість повернутися до стану монологізму вже буде неможливо [13].

З'ясовано, що основною характеристикою мультілінгвального стану особистості є наявність металінгвістичної свідомості, складниками якої є мотивація до спілкування різними мовами, мовні здібності, воля, почуття, увага до особливостей мовних систем, мовна пам'ять (вербальна, асоціативна), мислення тощо. Металінгвістична свідомість природних і штучних білінгвів розвивається неоднаково.

За дослідженням А. Мартіна (Нью-Йорк, 1978), на початку опанування рідної мови провідну роль відіграє права півкуля кори головного мозку, з віком, у міру засвоєння мови, провідною стає ліва півкуля, хоча права ще деякий час зберігає здатність сприймати й обробляти мовну інформацію. Раннє вивчення декількох мов сприяє встановленню взаємодії між двома півкулями кори головного мозку. Мовні навички не закріплюються лише за однією півкулею, тому в старшому віці, завдячуючи такій мозковій організації, білінгви вирізняються своїм вербальним розвитком, здатністю до нестандартного вирішення комунікативних та пізнавальних проблем. У білінгвальних і багатомовних людей більш розвинені абстрактне мислення, слухові асоціації, здатність до символізації, імітації звуків, що пояснюється існуванням сформованої металінгвістичної свідомості.

На думку, А. Щепілової, у білінгвів штучного мовного середовища може сформуватися металінгвальна свідомість, хоча й буде відрізнятися від подібної в природних білінгвів. Уже за два роки багатомовного навчання стають помітними зміни у вербальній поведінці, мисленні, особистісному розвитку: швидше здійснюються граматичні операції, спрацьовує мовна здогадка, відчуття мови, посилюється увага до фактів мови [13].

Білінгви випереджують монолінгвів у когнітивному розвитку. Це пояснюється тим, що процеси породження мовлення й мислення тісно переплітаються. Мислення багатомовної особистості більш динамічне, оскільки натреноване через виконання різнопланових мовленнєвих та пізнавальних дій, а мислення монолінгва фіксує базові пізнавальні структури, на яких ґрунтується мовленнєва та пізнавальна звичка, що з часом може створювати опір для набуття нових навичок мовлення та мислення.

Ми дійшли висновку, що вивчення декількох мов підносить на вищий ступінь володіння рідною мовою, сприяє узагальненню мовних явищ, більш свідомому застосуванню слова як знаряддя мислення.

Мова – рідна чи нерідна – є не просто предметом вивчення, а інтегративною системою, яка у навчанні й вихованні визначає світогляд, є засобом пізнання світу та інструментом творення, гармонізації особистості. Різні мовні системи по-різному відображають колективну свідомість народів, унаслідок чого понятійна система білінгва збагачується новими формами вираження й новими семантичними категоріями, тобто створюється нове мислення, що якісно відрізняється від мислення монолінгва. Завдячуючи цьому, вивчення кожної нової мови здійснюється швидше, ніж попередніх.

Таким чином, у свідомості особистості картина світу складається за допомогою комплексу мовних засобів, що відображають особливості сприйняття світу певним народом, тобто це є «... сукупність уявлень народу про дійсність, зафіксованих в одиницях мови на певному етапі розвитку народу» [11, с. 134].

Роль мови надзвичайно велика в житті кожної людини. За допомогою мови людина пізнає світ і реалізує себе в ньому. Загальну картину світу людина опановує через мовну картину світу: «... усю структуру мови можна зіставити із структурою світу, ... картина світу як сукупність знань людини про світ, підмінюється картиною світу, що існує в мові, тобто мовною картиною світу» [7, с. 68].

Для мовної картини світу характерною є динаміка: вона змінюється з часом, розвивається одночасно з пізнанням самого світу, а мовна картина світу конкретної особистості розвивається відповідно до набуття нею фізичного та культурного досвіду. Отже, можна говорити про специфіку світосприйняття конкретною особистістю, притаманні їй способи категоризації дійсності та специфіку мови, якій властиві індивідуальні граматичні, лексичні, стильові стереотипи.

Мовна картина світу особистості розвивається й ускладнюється через пізнання оточуючої дійсності, явища і предмети якої представлено в свідомості людини у вигляді образів та понять. Думка проходить шлях від образу, що формується на основі чуттєвої діяльності, до поняття, а потім до слова. Оволодіваючи декількома мовами, людина створює у свідомості глобальний образ дійсності, і провідну роль при цьому відіграє засвоєння семантики слова. Значення слова в інтерпретації індивіда не повністю збігається з його реальним значенням, оскільки для мислення характерним є оперування конкретними, реально існуючими образами, образами-ситуаціями, пов'язаними з використанням конкретного слова.

Таким чином, у процесі навчання мови необхідно спиратися на картину світу, що є характерною для свідомості носіїв цієї мови, та порівнювати її з уявленнями про світ самої особистості, що сприятиме гармонізації її буття, допоможе успішніше орієнтуватися в соціумі. Необхідно узгоджувати зміст навчання дітей певної вікової групи, статусу, національності із специфічною для них системою уявлень про світ, що відповідають особистісному досвіду. Мовна картина світу твориться за допомогою номінативних (лексемі, фразеологізми), граматичних, функціональних, образних (переносні значення, внутрішня форма мовних одиниць, національно-специфічна образність) мовних одиниць, а також фоносемантикою мови, її дискурсивними засобами (текстобудова, аргументація, побудова монологічних текстів, діалогу і т. ін.) [8].

Зважаючи на зазначене, під час навчання мови необхідно пропонувати такі види діяльності, що формували б цілісне уявлення про мову як універсальну систему світосприйняття, виховання любові до рідних та близьких, природи й культури, Землі. Найкращим дидактичним матеріалом для цього слугуватимуть, на нашу думку, всі види й жанри фольклору, оскільки саме він репрезентує мовне багатство народу.

Мовні явища повинні розглядатися не формально, а в нерозривній єдності з їх функцією, органічному зв'язку з живою й динамічною картиною світу. Ефективне вивчення мови має ґрунтуватися на природному пізнавальному інтересі учня, оскільки мова – це вікно у світ почуттів, уявлень, мрій, інтелектуальної енергії, краси.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Таким чином, двомовність – складне суспільне явище, що розвивається, змінюється. Динаміка руху двомовності регресує або прогресує залежно від багатьох факторів, головні серед них – соціолінгвістичні, лінгводидактичні, психологічні. За наявності відповідної особистісної потреби знання другої мови постійно вдосконалюються, завдячуючи чому формується металінгвістична свідомість як особливий, якісно вищий стан мовної свідомості індивіда. Така особистісна свідомість наповнена загальнолюдськими універсальними поняттями, уявленнями про особливості сприйняття світу іншими народами, розумінням їхніх моральних кодексів, а також загальноприйнятих суджень здорового глузду, що й виховує таке необхідне для сучасних глобалізаційних процесів у суспільстві толерантне ставлення до інших народів, їх світосприйняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- [1] Вайнрайх Ур. Одноязычие и многоязычие . Языковые контакты. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 6. М., 1972. С. 35–36.
- [2] Верещагин Е. М. Психологическая и методическая характеристика двуязычия (билингвизма). М.: Изд-во Москов. ун-та, 1969. 160 с.
- [3] Дешериев Ю. Д., Протченко И. Ф. Перспективы развития двуязычия в национальных школах. Педагогика. 1996. № 8. С. 18–21.
- [4] Дячков М. В. Об эффективном двуязычии и соотношении русского и национального языков. Рус. яз. 1991. № 3. С. 3–7.
- [5] Жлуктенко Ю. А. Лингвистические аспекты двуязычия. К.: Вища школа, 1974. 176 с.
- [6] Закирьянов К. З. Двуязычие. Изучение родного и русского языков во взаимодействии. Русск. яз в нац. школе. 1990. № 8. С. 12–15.
- [7] Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. М.: Наука, 1990. 108 с.
- [8] Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2001. 208 с.
- [9] Сабатков Р. Б. Проблемы обогащения синтаксического строя русской речи учащихся национальных школ: Автореф. дис. ... д-ра пед. Наук. М., 1979. 36 с.
- [10] Супрун А. Е. Некоторые проблемы обучения русскому языку в условиях близкородственного двуязычия. Сов. педагогика. 1976. № 8. С. 24–29.
- [11] Цивьян Т. В. Лингвистические основы балканской модели мира. М.: Наука, 1990. 208 с.
- [12] Щепилова А. В. Коммуникативно-когнитивный подход к обучению французскому языку как второму иностранному. Теоретические основы. М.: Владос, 2003. С. 21–142.
- [13] Щепилова А. В. Теория и методика обучения французскому языку как второму иностранному. М.: Владос, 2005. 245 с.

REFERENCES (TRANSLATED AND TRANSLITERATED)

- [1] Vajnrakh U. R. Odnояzychie y mnogояzychie (*Monogamy and multilingualism*). Jazykovye kontakty. Novoe v zarubezhnoy lynchvystyke. Vyp. 6. M., 1972. S. 35–36. (in Russian)
- [2] Vereshchagin E. M. Psichologhycheskaja y metodycheskaja kharakterystyka dvujazychyja (bylynghvyzma) (*Psychological and methodical characteristics of bilingualism (bilingualism)*). M.: Yzd-vo Moskov. un-ta, 1969. 160 s. (in Russian)
- [3] Desheriev Ju. D., Protchenko Y. F. Perspektivy razvytyja dvujazychyja v nacyonalnykh shkolakh (*Prospects for the development of bilingualism in national schools*). Pedagoghyka. 1996. № 8. S. 18–21. (in Russian)
- [4] Djachkov M. V. Ob effektivnom dvujazychyy y sootnoshenyy russkogho y nacyonalnogho jazykov (*On effective bilingualism and the correlation of Russian and national languages*). Rus. jaz. 1991. № 3. S. 3–7. (in Russian)
- [5] Zhluktenko Ju. A. Lychgvystycheskye aspekty dvujazychyja (*Linguistic aspects of bilingualism*). K.: Vyshha shkola, 1974. 176 s. (in Russian)
- [6] Zakyryjanov K. Z. Dvujazychyje. Yzuchenye rodnogho y russkogho jazykov vo vzaymodejstvyy (*Bilingualism. Studying of native and Russian languages in interaction*). Russk. jaz v nac. shkole. 1990. № 8. S. 12–15. (in Russian)
- [7] Kolshanskij Gh. V. Ob'ektyvnaja kartyna myra v poznanny y jazyke (*Objective picture of the world in cognition and language*). M.: Nauka, 1990. 108 s. (in Russian)
- [8] Maslova V. A. Lychgvokulturologhyja (*Lingvokulturology*): Ucheb. posobyje dlja stud. vyssh. ucheb. zavedenij. M.: Yzdateljskij centr «Akademyja», 2001. 208 s. (in Russian)
- [9] Sabatkoev R. B. Problemy oboghashhenyja syntaksycheskogho stroja russkoj rechy uchashhykhsja nacyonalnykh shkol (*Problems of Enriching the Syntactic Structure of the Russian Speech of National School Students*): Avtoref. dys. ... d-ra ped. Nauk. M., 1979. 36 s. (in Russian)
- [10] Suprun A. E. Nekotorye problemy obuchenyja russkomu jazyku v uslovyjakh blyzkородstvennogho dvujazychyja (*Some problems of teaching the Russian language in a closely related bilingualism*). Sov. pedagoghyka. 1976. № 8. S. 24–29. (in Russian)
- [11] Cyvijan T. V. Lychgvystycheskye osnovy balkanskoi modely myra (*The linguistic basis of the Balkan model of the world*). M.: Nauka, 1990. 208 s. (in Russian)
- [12] Shhepylova A. V. Kommunykatyvno-koghnytyvnyj podkhod k obuchenju francuzskomu jazyku kak vtoromu ynostrannomu. Teoretycheskye osnovy (*Communicative-cognitive approach to learning French as a second foreign language. Theoretical basis*). M.: Vlados, 2003. S. 21–142. (in Russian)
- [13] Shhepylova A. V. Teoryja y metodyka obuchenyja francuzskomu jazyku kak vtoromu ynostrannomu (*Theory and methodology of teaching French as a second foreign language*). M.: Vlados, 2005. 245 s. (in Russian)